

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА“

Меги Николаева Попова

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд

на тема: *„Контекст и нормативност в критическата теория на Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно“*

за присъждане на образователна и научна степен „Доктор по философия“

Направление:
2.3. Философия
(История на философията. Съвременна философия)

Научен ръководител:
доц. д-р Васил Видински

София
2022

Дисертационният труд е обсъден и одобрен за насочване към защита на заседание на катедра „История на философията” към Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски”, проведено на 02.11.2022 г.

Защитата на дисертационния труд ще се проведе на ..... в зала ..... на Софийския университет „Св. Климент Охридски” пред жури в състав:

проф. дфн Стилиян Йотов, СУ „Св. Климент Охридски” - председател

проф. дфн Пламен Макариев, СУ „Св. Климент Охридски”

проф. д-р Христо Тодоров, НБУ

проф. д-р Димитър Вацов, НБУ

доц. д-р Олга Симова, НБУ

Дисертационният труд е с обем 267 страници. Състои се от увод, въведение, четири глави и заключение. Библиографията съдържа 140 заглавия на български, английски и немски език.

Съдържание на автореферата

Съдържание на дисертационния труд	3
Увод	5
Актуалност и мотивация	5
Предмет и цели на изследването	6
Методология	7
Теза	8
Разбирането за контекст и нормативност в рамките на дисертацията	8
Първа глава: Контексти и влияния	9
Втора глава: Ранната критическа теория на Макс Хоркхаймер	10
Трета глава: Диалектика на Просвещението и критиката на инструменталния разум	12
Четвърта глава: Критическата теория като негативна диалектика	14
Заклучение	17
Приноси	21
Библиография към дисертационния труд	22
Публикации по темата на дисертационния труд	30

Съдържание на дисертационния труд

Увод	4
Въведение към разбирането за контекст и нормативност	10
ПЪРВА ГЛАВА	21
Контексти и влияния	21
Въведение към първа глава	21
1. Биографичен, исторически и културен контекст	23
2. Институтът за социални изследвания	30
3. Интелектуални влияния	33
3.1. Киркегор, Шопенхауер, Ницше	35
3.2. Психоанализата на Фройд	38
3.3. Макс Вебер	39
3.4. Георг Лукач	42
4. Кратък преглед на критическите подходи и на понятието за критика преди критическата теория	44
5. Карл Маркс: контекстуализация, критически подход, въпросът за нормативността и за утопията	47
5.1. Контекстуализацията при Маркс	49
5.2. Критически подход	50
5.3. Утопичното в теорията на Маркс	58
5.4. Въпросът за нормативността при Маркс	61
Заключение към първа глава	66
ВТОРА ГЛАВА	68
Ранната критическа теория на Макс Хоркхаймер	68
Въведение към втора глава	68
1. Страданието като начало на критическата теория	71
1.1. Оттласкване от класическия марксизъм	72
1.2. Някои трудности, свързани с темата за страданието	74
2. <i>Материализъм и метафизика</i>	78
2.1 Контекстуализма в теорията и проблемът за основаването	81
2.2. “Проблематичното” твърдение на Хоркхаймер	84
2.3 Статутът на знанието в <i>Материализъм и метафизика</i>	85
3. <i>Традиционна и критическа теория</i>	88
3.1. Традиционна теория	88
3.2. Критическа теория	92
4. Проблемът за нормативността и моралната позиция на Хоркхаймер	100

4.1 Моралната позиция на Хоркхаймер	101
4.2 Проблемът за нормативността	105
Заключение към втора глава	111
ТРЕТА ГЛАВА	114
Диалектика на Просвещението и критиката на инструменталния разум	114
Въведение към трета глава	114
1. Иманетна, трансцендентна и/или външна критика	116
2. Диалектика на Просвещението	129
2.1. Мит и Просвещение	134
А) Митът като Просвещение	135
Б) Просвещението като митология	143
2.2. Културната индустрия	148
3. Морал, разум и ирационалност в <i>Диалектика на Просвещението</i>	164
4. Залезът на разума и критиката на инструменталния разум	167
Заключение към трета глава	178
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	182
Критическата теория като негативна диалектика	182
Въведение към четвърта глава	182
1. <i>Към метакритиката на епистемологията</i> : критиката на Адорно към Хусерл	184
2. <i>Жаргонът за автентичността</i> : критиката на Адорно към Хайдегер	191
3. Диалектиката на Адорно преди <i>Негативната диалектика</i>	199
3.1. Рецепцията на Хегел	200
3.2. Въведение в диалектиката на Адорно	206
4. <i>Актуалността на философията</i>	214
5. Негативната диалектика	217
5.1. Неидентичността	217
5.2. Срещу системите	222
5.3. Понятие, предмет, остатък	226
5.4. Утопията на понятието: констелацията	229
5.5. Теория, практика, resignation	233
6. Моралната философия на Адорно	241
6.1. Нов категоричен императив	246
Заключение	252
Библиография	257

Увод

Актуалност и мотивация

Почти сто години след основаването на Института за социални изследвания (Institut für Sozialforschung) във Франкфурт (през 1923 г.), или т.нар. Франкфуртска школа, изследванията в България върху критическата теория на Адорно и Хоркхаймер са недостатъчни. В последните десет години интересът специално към Бенямин се засилва все повече сред философи, социолози, филолози. Характерно за изследванията върху Франкфуртската школа (Адорно, Маркузе) в България е, че са традиционно социологизирани. Това е напълно нормално, предвид факта, че критическата теория използва метода на социален анализ, наследен от Карл Маркс; това се дължи и на други две причини: едната е, че самата критическа програма, разработена от Хоркхаймер през 1931 г. със своята встъпителна лекция като директор на Института, предполага критическата теория да бъде интердисциплинарна теория, съчетаваща чисто научни изследвания с философска теория; втората причина е, че основният програмен, доминиращ текст на критическата теория е бил винаги *Диалектика на Просвещението*, което също е оправдано. Тук не искам да разбивам или опровергам този подход и традиция, а да ги допълня: да се изведе теоретично по-ясно чисто философският елемент, чисто философските “основания”, без които критическата теория на Адорно и Хоркаймер остава непълна.

Ще очертая първо няколко повода за това да избира да изследвам критическата теория на Хоркхаймер и Адорно. **Първият** повод е вече споменатият - недостатъчно изследвания върху критическите теории на Франкфуртската школа в българското академично поле. **Вторият** по-конкретен и теоретичен повод е един въпрос, който Юрген Хабермас повдига като обвинение към теориите на Адорно и Хоркхаймер: критическата теория не обосновава теоретично своята (крипто)нормативност; казано още по-засилено: нормативността в теорията, която включва всички оценки, диагнози, критики, не е основана на по-обща теория, която дава критериите на тази нормативност. Ако трябва да се конкретизира още повече “обвинението” на Хабермас, можем да обърнем внимание на едно изречение от неговия послеслов към *Диалектика на Просвещението*: “Щом Просвещението се схваща в неудържим процес на саморазрушение, откъде тогава критиката, която установява това, извлича правото си за

такава диагноза?” (Хоркхаймер, Адорно 1999, 325). Всъщност изследването може да се приема като опит за отговор на този въпрос, позовавайки се на текстовете на Адорно и Хоркхаймер, както и на опит за (ре)конструкция на онова, което не е ясно изявено в самите текстове като източник на тази нормативност, но присъства имплицитно.

Предмет и цели на изследването

Предметът на изследването е критическата теория на Хоркхаймер и Адорно от текстовете, разглеждани в рамките на дисертацията. По-конкретно предметът включва и самата трансформация на тази теория и нейните основни специфики: контекстуалност и нормативност.

Една от основните цели на изследването ще бъде да поставя този проблем, който Хабермас повдига към теориите на Адорно и Хоркхаймер (и други философи от тази традиция), на още по-абстрактно ниво. Проблемът за това откъде една иманентна критика черпи основанията за своите оценки, диагнози, отричания, е поставен през понятията за *контекст* и *нормативност*. Въпросът се простира до това да се запитаме какво представлява критика изобщо: философската социална критика на критическата теория на Адорно и Хоркхаймер. Ако една критика е напълно иманентна, как е възможно в същото време да бъде нормативна, оценъчна или утопична? Този въпрос не предполага, че съдържа парадокс, а че връзката между контекстуалност и нормативност на критическата теория се нуждае от допълнително обосноваване. Така кристализира основното първоначално противоречие: между контекстуалност (или иманентност) и нормативност (или утопичност) на критиката. Целта в изследването е да се покаже как не само, че това противоречие “се сменя” в рамките на критическата теория, но и контекстуалността (иманентността) и нормативността (утопичността) на критиката функционират заедно и са специфични именно за критическите теории на Адорно и Хоркхаймер и служат за обяснение и по-добро разбиране на теорията.

По отношение на въпроса на Хабермас: на него не се отговаря пряко, както той е поставен, а идеята ми е да покажа, че съдържа определени предпоставки, които са неоснователни или поне не са очевидни; те ще бъдат опровергани в изследването. Основната такава предпоставка е, че за (об)основаването на една нормативна позиция, на оценките, които теорията съдържа, е нужна по-генерална (рационална) нормативна теория.

Методология

Да се експлицира и очертае метода на изследването, предполага да допуснем, че има различни начини за извършване на историкофилософско изследване, които различни начини в крайна сметка се основават на различните начини, по които може да се чете и разбира текст. Не само, че има различни начини за четене на текстове, но има и различни цели, употреби, ефекти от четенето, говоренето и писането за текстове. Зад всичко това стоят множество теории, в които е непосилно да се навлезе тук. Само ще очертая няколко начина, на четене, разбиране и употреба на текстовете на Адорно и Хоркхаймер, които могат да отговорят на въпроса за метода на изследването. Можем да четем и говорим за един текст критически, диалогично, реконструиращо, идеологическо, практически (инструментално) и вероятно по други начини; в повечето случаи четенето на текстове, говоренето и писането за текстове е някаква комбинация от различни подходи. Приемам, че всички те включват интерпретация (по Гадамер), а не вживяване (по Дилтай). В настоящото изследване ще съчетавам няколко подхода. На първо място изследването включва един базов елемент на **реконструкция**, която винаги включва интерпретация и в този смисъл е винаги конструкция. На второ място четенето ще бъде **идеологическо** в един много общ смисъл: подхода ми към текстовете на Адорно и Хоркхаймер ще има за основна задача извличането, оголването, (ре)конструирането на “идеологията” в текстовете, или на основната идея на теорията. Доколкото това изследване може да даде отговор на въпроса каква е ролята и потенциалът на критическата теория днес, какви ефекти теорията може да има за практиката, дотолкова и изследването може да включва **практически** елементи: четене на теорията за целите на настоящето. Методът на изследване на места влиза в диалог с текстовете на Адорно и Хоркхаймер и в още по-малка степен е критическо изследване. Методът включва и опит за реконструкция на един по-общ контекст, които да послужи за разбиране на теориите на Адорно и Хоркхаймер. Методът на изследване няма да бъде компаративистки: сравнение на теориите на Адорно и Хоркхаймер, както и не се фокусира върху прилики и разлики, а има за цел да (ре)конструира една обща теория; в някакъв смисъл теорията, представена в текстовете на Хоркхаймер и на Адорно образува една цялостна традиция, която се нарича *критическа теория* в специфичния смисъл на понятието за критика. Затова една от основните задачи на изследването ще бъде да се отговори на въпроса какво представлява критическата теория. Ако един традиционен отговор на въпроса какво представлява критическата теория, е че тя е

иманентна критика, то разбирането тук за критическа теория най-малкото предлага допълнения към тази интерпретация; предположението е, че тя не е достатъчна.

Теза

Централната теза за интерпретацията на критическата теория, предложена в това изследване, е че философията на Адорно и Хоркхаймер не може да бъде изчерпана и разбрана без да се улови и разпознае моралния сантимент и ангажимент, който присъства под общото понятие *нормативност*.

Разбирането за контекст и нормативност в рамките на дисертацията

“Контекстуализъм” реферира към теорията и към цялостната “парадигма”, в която се помества критическата теория; разбира се, това поместване не е историческо и иманентно, а наложено външно за изследователски цели. Контекстуалистките теории, каквато е критическата теория, изследват, описват и обясняват чрез контекста, изследват самия контекст, контекстуалната зависимост и/или обусловеност (на нещата), формирането, трансформирането и унищожаването на контекстите. Този подход на контекстуализация има смисъл в рамките на една многовековна философска традиция, която предимно е използвала метода на заскобяване, абстрахиране и/или трансцендиране на контекста, тъй като философията има претенцията да изследва нещата “сами по себе си” (в смисъла на Платон, а не на Кант), “като такива” извън своя контекст. През по-голяма част от своята история философията се е опитвала да деконтекстуализира, а не да контекстуализира.

В първоначалното и най-общо понятие за контекст ще се разбира следното: *културните условия за действителност или възможност на нещо*.

1) “*Контекст*” в рамките на дисертацията отпраща към една определена и конкретна културна ситуация, която присъства и обхваща творчеството на Макс Хоркхаймер и Теодор Адорно; и по-точно: това е една историческа линия от културни ситуации, които имат обща характерна черта, започваща от Просвещението.

2) “*Контекст*” отпраща към историята и трансформацията на критическите подходи и по-специално на марксизма.

Генезисът на нормативността в теорията е контекстуален - тя е отговор на определени условия и има предимно негативни формулировки. Излизането извън контекста чрез нормативността винаги се е предполагало в една критическа теория, защото се критикува самия контекст и залогът е той да бъде трансформиран. Но това, че критиката - чрез разкриване на възможността за друго състояние на нещата, или чрез нормативност - препраща извън контекста и към друг възможен контекст, не е нарушаване на контекстуалността. Критиката в този специфичен смисъл не е само разкриване на възможността за това нещата да не са така, както са, но и залог те да бъдат променени: това е разликата между “възможно е” и “трябва” - това са различни модалности. В критическото отношение има едно негативно “трябва”, а именно - “не трябва” и това тук се нарича нормативност на теорията.

Първа глава: Контексти и влияния

Първата глава “Контексти и влияния” има за цел да очертае контекстът, в рамките на който критиката се поражда и функционира. Контекстът включва исторически, културни и интелектуални полета, които се опосредяват, т.е. не са отделени едно от друго, а се формират и трансформират взаимно. Освен един общ контекст като културната и историческа ситуация, която теорията критикува, първата глава ще има за цел да очертае чисто философския контекст - традицията, която критическата теория продължава и трансформира.

Тази първа и въвеждаща глава имаше за цел да тематизира контекста на критическата теория на Адорно и Хоркхаймер, разбран в (първия) конкретен смисъл като различните пластове от контексти, които оказват влияние на критическата теория, които се застъпват и в рамките на които би могло да се изгради по-добро и пълно разбиране за тази теория, отколкото ако бъдат заскобени. По-нататък ще се проследи как този контекст (контексти) има двойна функция: основаваща и негативна. Това означава, че критическата теория е разработена в рамките на определен контекст, тоест е зависима от него, но основната ѝ роля е критика на този контекст и “желание” за неговото преодоляване (трансформация); и още по-точно: негативното отношение, изразяващо се в абстрактното му (морално) отричане: че той не трябва да бъде, че нещата не трябва да бъдат по този начин. Засега това е заявено без да бъде

аргументирано; това ще бъде повтарящ се мотив и теза, която постепенно ще бъде аргументирана, особено след като бъдат обсъдени късните текстове на Адорно.

Ще повтора, че изборът на определени моменти от различни контексти, оказали влияние върху теориите на Адорно и Хоркхаймер, са както поради невъзможност да се обхване всичко, така и целенасочено повече или по-малко включващи или изключващи; преди всичко те са твърде типични, целта не е да се проследи някое нетипично и неизследвано влияние, което без съмнение би направило изследването по-интересно.

Теоретичното по-широко присъствие на Маркс в тази глава е оправдано, поради това, че темите, които бяха разгледани при Маркс, присъстват и в критическите теории на Адорно и Хоркхаймер и е добре генезисът на тези теми да бъде проследен; този генезис, разбира се, не включва само Маркс. Въпросът е, че това, което е на фокус тук, е как тези теми и проблеми се поместват и трансформират в рамките на марксизма, или в по-широкото поле на подходи, използващи социалния анализ; и още по-конкретно: в рамките на критическите подходи. По-общата тема е как самото критическо отношение се трансформира.

Втора глава: Ранната критическа теория на Макс Хоркхаймер

Втората глава, посветена на ранната теория на Макс Хоркхаймер, би могла и да се чете самостоятелно, но в същото време тя поставя на фокус основни моменти и понятия от теорията, ключови за цялостното изследване. Тази ранна теория на Хоркхаймер не е съвсем систематична, но със сигурност е по-систематична от по-късните важни текстове за класическата критическата теория: *Диалектика на Просвещението*, текстовете и книгите на Адорно и по-късните книги на Хоркхаймер. Наред с разпадането на рационалността, сякаш и самата теория се разпада: става хаотична, емоционална, по-песимистична, по-минималистична като залог и все по-фрагментарна. В тези ранни текстове на Хоркхаймер все още се откриват традиционни (в съвсем друг смисъл) похвати на философско теоретизиране.

Беше показано как факта на страданието може да се приеме като (практическо) начало на теорията; от друга страна практическият залог за преодоляване на условията на определен вид страдание - социалните условия, може да се приеме като начин за обосноваване на нормативността в ранната теория на Хоркхаймер. Страданието беше

поставено като референтна точка в двете посоки на теорията: като начало и като финален залог на теорията. Страданието като факт, който е тематизиран на много места в критическите текстове, стои на границата на теорията: като начало и като финален залог, тъй като критическата теория има практически залози и е вид практика. Този практически залог на теорията е свързан със социална трансформация и ако трябва да се зададе въпросът кое е онова, което обосновава този залог (желание, стремеж), то един от възможните отговори, един от начините за обосноваване, би бил залогът страданието да бъде преодоляно. Друг начин за обосноваване на този залог на теорията - социалната трансформация - би бил да се каже, че светът е ирационален и не отговаря на своето понятие. Вторият вид обосноваване е свързан с интерпретацията на критическата теория като социална диагностика. В рамките на тази интерпретация, на въпросът кое обосновава нуждата, желанието, стремежът към социална трансформация, отговорът би бил, че в социалния свят се пораждат проблеми (“болести”), чието решаване се изисква системна промяна: промяна на причините за тези проблеми, а не справяне на ефектите от тях. Затова тези две линии на интерпретация на критическата теория и нейния практически залог би трябвало да бъдат впрегнати за конструиране на едно общо и по-комплексно разбиране. Защото ако страданието на групи от хора представлява някакъв ефект на типа социално-икономически отношения, то залогът на теорията е не да облекчи страданието като ефект, а да се променят условията, които водят до това страдание.

Беше показано как ранната теория на Хоркхаймер стъпва на няколко традиции, които са разнородни: младия Маркс, Шопенхауер, Лукач, Кант, Хегел. Съвместяването на метода на социален анализ на Маркс с песимизма и обръщането към темата за страданието при Шопенхауер дава интересни резултати: песимизмът при Хоркхаймер ранния Хоркхаймер, който не е толкова засилен, колкото при Шопенхауер, ще го съпровожда като теоретична нагласа и до късните му текстове. Песимизмът сякаш се обръща срещу моменти (или определен вид интерпретации) от теорията на Маркс: моменти, свързани основно с детерминизма и субординираното отношение между база и надстройка. Стъпвайки и на анализите на Лукач, това отношение става все по-гъвкаво. И поради променените исторически условия, и поради рецепциите на Маркс през Лукач, в ранната теория на Хоркхаймер сякаш ролята на теорията и на критическия теоретик става все по-важна, но в същото време по-минималистична като залог. Основната задача и цел на теорията, която е наследена от Маркс - критиката на

идеологията - придобива все по-централно значение, тъй като самата идеология придобива по-централно място в социалния свят.

Отношението на теорията към практиката в ранните текстове на Хоркхаймер може да се разбере чрез различните видове и “нива” на модалност, с които теорията се ангажира. Първо, първият и основният залог на теорията се състои в представянето на света, контекста, настоящето, като имащо определен исторически генезис; с това се разкрива неговата трансформативност, т.е. *възможност* за трансформация. Второ, тази възможност не е абстрактна логическа или физическа възможност, а е реална историческа възможност. За да обоснове този анализ, Хоркхаймер използва метода за социално-исторически анализ, наследен от младия Маркс и повлиян от интерпретациите на Лукач. Третият важен момент от ранната теория на Хоркхаймер е преходът от възможността за трансформацията на света към нуждата от (желанието за) трансформация, това е моментът, в който теорията става нормативна в този “слаб” утопичен смисъл на това понятие. Възможно този подход да води към репонятизация за понятието за нормативност.

Беше показано как, за да се разбере по-добре ранната теория на Хоркхаймер, трябва да се проследи постоянно присъстващият още от самото начало морален ангажимент в противовес на универсалните рационално обосновани морални теории. Този морален ангажимент ще присъства и до най-късните текстове на Адорно. Този морален ангажимент черпи своите основания от контекста и няма претенция за универсалност. По подобен начин нормативността в теорията, която се състои в това, че светът (контекстът) трябва да бъде трансформиран, също има контекстуални основания, а не на генерална нормативна теория.

Трета глава: Диалектика на Просвещението и критиката на инструменталния разум

Третата глава от изследването е фокусирана най-вече върху книгата *Диалектика на Просвещението*; наред с това, мотивът и подходът за критиката на инструменталния разум е водеща линия в интерпретацията на тази книга, но няма да бъде единствената - тя е по-близка до философията на Хоркхаймер отколкото до тази на Адорно. Книгата на Хоркхаймер *Критика на инструменталния разум* има съпътстваща роля в изследването

на проблематиката, но по-важен ще бъде самият подход на критика на инструменталния разум, а не самата книга, тъй като тази книга е фокусирана върху критика на различни проявления на инструменталния разум, но не предоставя никаква теория за инструменталния разум. В този период и в тази линия на критика, обърната към определен вид рационалност, е важна книгата на Хоркхаймер от 1947 г. *Залезът на разума (Eclipse of Reason)*, която е публикувана в същата година, в която и *Диалектика на Просвещението*.

Книгата *Диалектика на Просвещението* не може да бъде пропусната, когато се изследва критическата теория на Франкфуртската школа; тази книга представлява някаква емблема на теорията и понякога теорията бива свеждана до тази книга. В настоящото изследване насочването на вниманието към *Диалектика на Просвещението* се прави поради няколко причини. Първо, пишейки за двама автори, разработили по сходен, но и различен начин една теория, съвместните проекти са изключително важни: там най-добре се открояват пресечните точки, припокриванията и разминаванията между позициите и подходите на Хоркхаймер и Адорно. Второ, *Диалектика на Просвещението* бележи етап от трансформацията на самата критическа теория: от един по-близък до Маркс проект на ранния период на Хоркхаймер, към една културна критика и критика на (и)рационалността; и от друга страна - от един по-близък до Бенямин стил на философстване на Адорно, към един по-марксистки подход, силно повлиян от теорията за овещняването на Лукач, приложен към културната сфера. Трето, в книгата може да се проследи начина на контекстуализация в теорията и обръщането на внимание на културния контекст. Четвърто, темата за *нередността* е изключително важна с оглед на изследването на нормативността: основната ми теза що се отнася за нормативността в *Диалектика на Просвещението*, е че в тази книга нормативността е проявена като критика на *нередността* в множество исторически, социални и културни сфери; има някаква базова и всеобхващаща *нередност*, която най-общо се проявява в провал на рационалността, и прочитът, който предлагам е, че тази книга описва именно това. Разбира се, може да се спори дали “разкриването” и/или описанието, диагнозата за нередност трябва да се разбира нормативно или просто като диагностика.

Третата глава проследява трансформацията на критическата теория по няколко линии, които бележат една тенденция.

Първо, отношението към практиката: връзката между критическа теория и практика става все по-опосредена. Опосредена през културата и идеологията:

(псевдо)културата и идеологията се превръщат в толкова централни медиатори и легитимиращи инструменти на социално-икономическите отношения, че фокусът в критическата теория пада основно върху тези сфери. (Контекстът на) културата и рационалността се превръщат в основен предмет на критическата теория на Адорно и Хоркхаймер от този етап.

Второ, от една изцяло иманентна критика, включваща интердисциплинарни изследвания, иманентността става все по-недостатъчен източник на критически потенциал. Иманентната критика разкрива противоречието между идея (понятие) и реалност, или - критика на нещо спрямо собствените му стандарти (понятие, идея). Тъй като обаче критиката на Адорно и Хоркхаймер е насочена основно към доминиращата модерна рационалност - инструменталната, която също не отговаря на своето понятие, затова е и ирационалност, критиката не може да остане единствено на иманентно ниво. Може да се направи следната разлика: от една страна, иманентната критика е основата, на която стъпва критическата теория, но, от друга страна, тъй като контекстът, светът е до такава степен увреден, то посочването на противоречието между идеи и тяхната действителност вече не е достатъчно. Необходима е критика, която не е нито външна (трансцендентна), нито се занимава единствено с основите на системата. Тази критика ще се опира на ценности (затова е нормативна), които неизбежно се споделят в целите и функционирането на системата (въпреки че не са в нейната основа).

Четвърта глава: Критическата теория като негативна диалектика

Четвъртата глава има за цел да предостави самия *метод* на критическата теория като негативно-диалектически, като негативна диалектика, тъй като негативността, негативният момент в теорията е онази *differentia specifica*, която отличава критическата теория на Адорно и Хоркхаймер от другите течения и направление в критическата традиция - Маркс, Вебер, Лукач, Маркузе, Бенямин, Хабермас и др. Това е теза, която е съпътствана от първоначалната интуиция и предположение, че именно негативността е нещо централно за критическите подходи, диспозиции, методи по начало. Критическото винаги предполага някакъв негативен момент, специфичното тук е, че негативният момент е най-ясно видим в критическата теория (на Адорно, но и на Хоркхаймер). При Хоркхаймер негативният момент е винаги прозиращ като някаква

отправна точка в текстовете му, но той не е тематизиран теоретично, а често се проявява под формата на песимизъм. При Адорно негативността е обговорена теоретично, тя е централен момент, но би било грешка тя да бъде превърната в “принцип” на теорията, тъй като негативността не е принципна, а е контекстуална.

Вече беше проследено как основните теоретични влияния при Адорно и Хоркхаймер намират корените си в немския идеализъм и критическата линия на Маркс, Лукач, Вебер, и следователно, те възприемат и настояват на диалектиката като подход в своите изследвания; Адорно наследява диалектичната традиция на Хегел и на Маркс, но извежда негативният момент като централен за диалектиката, тъй като я контекстуализира; диалектиката е правилният теоретичен подход, но тъй като светът е неправилен (*falsche*), тогава диалектиката може да бъде единствено негативна; в един радикален прочит на Адорно може да се твърди, че за него негативността е неотделима от диалектиката; какво точно означава това, ще бъде обяснено в настоящата глава.

За да се проследи диалектичния подход на Адорно, фокусът в настоящата глава ще бъде основно върху по-късните му текстове (след 50-те години), тематизиращи самата критическа теория, както и нейното отношение с практиката. В книгите му *Към метакритика на теорията на познанието* и *Жаргонът за автентичността* Адорно критикува респективно Хусерл и Хайдегер именно в липсата на диалектика в техните подходи, търсенето на първото и основното, непосреденото. *Негативната диалектика* ще бъде основен фокус в тази част от изследването, но за да се разбере какво представлява негативната диалектика ще бъдат използвани и лекциите на Адорно (*Лекции по негативна диалектика*, *Въведение в диалектиката*, *Онтология и диалектика*, *Лекции по морална философия*, както и други текстове от този период).

Въпросът пред критическата теория - отношението ѝ към практиката и отношението на практиката към теорията, или обобщено - отношението между теория и практика, ще бъде централен, когато се изследва негативната диалектика на Адорно. Така ще бъде пропусната една голяма част от изследванията на Адорно, които биха могли да дадат отговор на въпросите “какво може да се направи”, “какъв е изходът от увредения живот”, “кои практики имат трансформативен потенциал” и др.: това са изследванията му, посветени на естетиката и на изкуството. Фокусът ще бъде основно върху ролята на теорията: какво е, какво може да бъде и какво би трябвало да бъде отношението на критическата теория (като негативна диалектика) към практиката, към контекста, към света. Този въпрос стои пред критическата теория след единадесетия тезис за Фойербах, в който разграничението между описателна, чисто теоретична

философия и практическа философия, е снето. От друга страна основните обвинения към философията на Адорно и Хоркхаймер са в липсата на практическа ангажираност, резигнация; тук още веднъж този централен въпрос ще бъде поставен: какъв е практическият потенциал и ангажимент специално на негативната диалектика на Адорно.

В привидното противоречие между контекстуалност и нормативност в критическата теория, негативността е онзи момент, който позволява тяхното удържане, тъй като нормативността в теорията е единствено негативна, тя се състои в отричане на контекста; затова винаги, когато се говори за нормативност тук, се предполага, че става дума единствено за *негативна нормативност*.

Ако негативната диалектика е “онтология на неправилното/погрешното състояние на нещата” (Adorno 2004, 11), то социалната онтология и практическата философия - етиката или философията на морала, не могат да бъдат отделени една от друга. Така една от основните цели в настоящата глава ще бъде да се изследва етиката на Адорно, която е поначало обвързана с негативната диалектика и как тя може да даде по-ясен отговор на първоначалния въпрос за основанията на теорията.

Негативната диалектика като теория съчетава в себе си един контекстуален “фон” - иманентна критика и една нормативност, която на повечето места се среща като (морална) оценка или утопия. Онова, което прави възможна подобна комбинация, е негативността. Нормативността, утопията, етиката (или моралната философия) в този контекст - в късната философия на Адорно - са и могат да бъдат единствено негативни. Така става възможно да се преодолеят два основни проблема, които се поставят като въпроси по отношение на критическата теория на Адорно и Хоркхаймер: 1) как е възможна критика, диагноза, изход от тоталния контекст, който теорията представя - това е въпросът, който Хабермас повдига; 2) как е възможно една негативна теория да дава положителен “резултат”, или как е възможно една теория да се изгражда негативно. Отговор може да бъде даден, когато двата момента на теорията се мислят като функциониращи заедно: критиката, диагнозата, изходът от един тотален (увреден, неправилен) контекст, са възможни чрез отричане; за разлика от Хегеловото определено отрицание (Bestimmte Negation) тук негативността е нормативна в морален смисъл: отричането няма за резултат “снемане”, а единствено негативната нормативна констатация, че контекстът, светът, тоталността *не трябва да бъде така, както е*; в този смисъл теорията единствено отваря възможности пред практиката, но не се превръща в практика. От своя страна тази негативност може да бъде конститутивна

единствено в рамките на някакъв контекст, но не може да бъде принцип на теорията; негативността не може да функционира самостоятелно, а единствено в контекст.

Заклучение

Проследихме как негативната нормативност съпътства критическата теория още от ранните текстове на Хоркхаймер, в които фактът на страданието заема централна роля за “началото” на критическата теория. В ранните текстове на Хоркхаймер ролята на критическата теория, наследена от Маркс, като критика на идеологията (Ideologiekritik) се запазва и дори се засилва, поради засилването на ролята на идеологията в късния капитализъм. Основното, което една критика на идеологията има за цел да разкрие е историко-социалния характер на света, което означава и показването на възможността за неговата трансформация. За разлика от критическата теория на Маркс, която показва логиката и принципите на възможната трансформация на света, Хоркхаймер извежда на преден план *нуждата от трансформация* - въвеждането на нормативен елемент в теорията: светът не само може да се промени, но и трябва да се промени.

В периода след като Адорно и Хоркхаймер напускат Германия фокусът на теорията е предимно върху критика на инструменталната рационалност и културна критика. Ангажираността на критическата теория с практиката започва да става все по-опосредена, тъй като теорията на този етап се налага да извърви повече стъпки, за да има някаква роля за практиката. Все по-трудно става за теорията да застане на някаква автономна позиция, да се “провре” между сферите на социалната тоталност. Критическата теория постепенно губи своя адресат - това отдавна не е пролетариатът, тъй като едновременно идеологията обхваща всеки субект и той губи своята автономия. Тенденцията за тотализацията на обществото, която Адорно и Хоркхаймер описват основно в *Диалектика на Просвещението* засяга и деформира и самата критическа теория: освен че губи способността си да бъде директно ангажирана с практиката, тя става все по-негативна, за да се запази тази деформация колкото се може по-минимална. Всъщност това е и отговорът, който предлагам тук на честите обвинения в примирение, отдръпване от практиката и негативност на критическата теория: критическата теория не стои и не може да стои в една автономна

привилегирована позиция и да остане незасегната от контекста. Онова, което може да направи е да се съпротивлява: *негативността (заедно с моралната оценка) е съпротивата на нивото на теорията.*

В заключение искам да добавя някои неща, които излизат извън тясното поле на изследването и очертават някои последствия, възможности и хоризонти на мислене от този текст.

В това изследване има една (вероятно) натрапваща се липса: естетическите текстове на Адорно, текстовете му върху изкуството, естетическата му теория. Ако този елемент се въведе в изследването, вероятно ще успее да разсее мрачната и песимистична картина, която се представя в чисто теоретичните му текстове. Утопията, за която Адорно периодично говори в *Негативната диалектика*, би намерила своето продължение в избавлението, което може да се потърси в сферата на изкуството. Естетиката на Адорно липсва тук поради няколко причини. Първо, фокусът на изследването е специално върху критическата теория: какъв е потенциалът и ролята на (чистата) критическата теория за и в контекста, който самата теория описва; в този смисъл тезата тук е, че решението на проблемите, които теорията поставя, не е нужно да се търсят автоматично и непременно извън теорията: в практиката или в изкуството. В това се състои и призивът на Адорно за *връщане към теорията*. Второ, фокусът върху Адорно е доминиран от изследвания на неговата естетика и философия на изкуството.

Една от по-широките цели на изследването всъщност се ръководеше от идеята, че критическата теория на Хоркхаймер, а особено тази на Адорно трябва да бъде върната обратно при философията, тъй като в българското академично поле интересът към Адорно е бил предимно социологически; Адорно се е изследвал предимно в сферата на социологията като социолог; Адорно е по-познат с анализите си на музиката и други изкуства; Адорно в някаква степен е изследван и от филолози. Хоркхаймер, като един от директорите на Института за социални изследвания, който извършва методологически обрат в критическата теория, който задава основната програма на Института, който през цялото време е играл ролята на двигател на Института, и не на последно място, който успява да предаде сложните идеи на критическата теория на достъпен език, не е достатъчно (ако не и изобщо) изследван в България. Без да звучи нескромно, надявам се, в този смисъл, изследването да е запълнило някакви липси. Липсите постепенно, но бавно се запълват и благодарение на преводите, които се правят: по време на писането на този текст излезе *Minima Moralia* в превод на Стилиян

Йотов. С това не искам да кажа, че Адорно, Хоркхаймер и други критически теоретици не бива да се изследват социологически, филологически, музиковедски и т.н., а че трябва да се изследват и философски, преди всичко философски, тъй като те са философи; следвайки и самата програма на критическата теория, зададена от Хоркхаймер през 1931 г., трябва да удържаме идеята, че критическата теория е интердисциплинарна теория и единствено интердисциплинарното изследване може да предостави едно добро, ако не пълно, разбиране.

Интерпретацията и четенето на теориите на Хоркхаймер и Адорно, които са предложени тук, са доста класически от една страна, а от друга на някои читатели могат да се сторят не класически, осъвременени. Класически, защото линията на критическата теория, която се проследява тук, е традицията на немския идеализъм и марксизма: Кант, Хегел, Маркс - това е традицията на Адорно и Хоркхаймер; всяко четене и интерпретация са и в някакъв смисъл целенасочени и избирателни: избор и полагане на онова, което е важното и основното за традицията на Адорно и Хоркхаймер и “заскобяване” на по-маловажното; традициите имат своя център и периферия и интерпретацията може да размества местата на централното и периферното за една философска традиция. Подборът на фигурите и основните идеи, формиращи една традиция, дава резултат и във възможното нейно продължение. Немският идеализъм и марксизмът, който от своя страна също е продължение на традицията на немския идеализъм, е формиращ теоретичния контекст на самата критическа теория. Може да има алтернативни редици: Ницше, Фройд, Маркс; Шопенхауер, Лукач, Вебер; Хегел, Ницше, Маркс; Хегел, Ницше, Фройд или много други. Класическият избор на Кант, Хегел и Маркс, като основните философи заедно със своите теории, извежда диалектиката като основен подход за критическата теория на Хоркхаймер и Адорно; в някакъв смисъл изследването, проследявайки трансформацията на критическата теория от Маркс до Хоркхаймер и Адорно, с това проследява и трансформацията на диалектическия подход - *диалектиката става негативна*.

От друга страна “некласическият” момент в прочита и интерпретацията на критическата теория на Адорно и Хоркхаймер е в разглеждането ѝ като контекстуална и негативно-нормативна теория и изобщо начина, по който тези два елемента заедно обясняват теорията. Въпросът е, че контекстуализмът и нормативността са доста по-широки понятия и “парадигми” от диалектическата и критическата “парадигма”; те сами по себе си все още нищо конкретно не казват за спецификите на теорията.

Задачата беше да се покаже конкретния тип контекстуалност и конкретния тип (негативна) нормативност в теорията и как тези понятия могат да послужат за разбирането на критическата теория на Адорно и Хоркхаймер.

Една водеща хипотеза, или идея, която съпътстваше цялото изследване беше, че критиката, философската социална критика на критическата теория, дори и още тази на Маркс, би трябвало да съдържа нормативен елемент: слаб, негативен, минималистичен, утопичен. Ако критическият метод на Кант най-общо казано отговаря на въпроса защо нещата са така както са, тоест изследва условията за възможност и действителност, то критиката на Маркс, заради историческия характер на изследване на тези условия, критиката му разкрива възможността, реалната възможност за изменение на света, както и логиката, по която би се случила тази промяна. И ако възможностите за трансформация на света в теорията на Маркс израстват от иманентните противоречия, които би трябвало да се разрешават, то негативната диалектика на критическата теория ни казва, че това не е задължително да се случи, че няма никаква необходимост противоречията да бъдат разрешени. Щом няма такава необходимост, повече от всякога има такава нужда; нуждата, трябването, онова, което тук се нарича с общото понятие *нормативност*, придобива характера на утопия. Няма необходимост от това светът да бъде изменен, но има такава нужда и утопия.

Приноси

1. Откриване, обосноваване и изследване върху ролята и мястото на *нормативността* в критическата теория на Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно. Съответно критическата теория се интерпретира като едновременно контекстуална и нормативна.
2. Историкофилософска реконструкция и интерпретация на основни моменти от философията на Адорно в контекста на критическата традиция. Извеждане на мястото на *негативността* като концептуално и централно в критическата теория на Адорно.
3. Изследване върху *основните моменти* от критическата теория на Хоркхаймер, нейният генезис, роля и трансформация; като това се прави за първи път пред българската академична общност.
4. Предоставяне на *отговор и аргументация* срещу основната критика на Юрген Хабермас срещу критическата теория на Адорно и Хоркхаймер: липсата на основание нейната нормативност. По този начин дисертацията е ангажирана и участва в съвременните дебати за критическата теория.
5. Проследяване на *трансформацията* на критическата философия от Карл Маркс до критическата теория на Адорно и Хоркхаймер.
6. Извеждане на *етическа (морална) теория* от критическата теория на Хоркхаймер и Адорно.

Библиография към дисертационния труд

- Адорно**, Теодор. (2014). *Адорно до Бенямин, 10 ноември 1938*. Валтер Бенямин. Кайрос. София: Критика и хуманизъм
- Адорно**, Теодор. (2002). *Естетическа теория*. Прев. Стилиян Йотов. София: АГАТА-А
- Адорно**, Теодор. (2021) *Minima moralia. Рефлексии от увредения живот*. Прев. Стилиян Йотов. София: Критика и хуманизъм
- Бауер**, Бруно. (1981). *Тръбата на Страшния съд на Хегел, атеиста и антихриста. Ултиматум*. В: Антология по история на марксистката философия. София: Наука и изкуство.
- Бейкън**, Франсис. (1968). *Нов органон*. Прев. М. Ст. Марков. София: Наука и изкуство.
- Бенямин**, Валтер. (1989). *Художественото произведение в епохата на неговата техническа възпроизводимост*. Бенямин, В. Художествена мисъл и културно самосъзнание. София: Наука и изкуство, 338-366.
- Божков**, Димитър. (2022). *История и еманципация. Клио из пасажите на модерността*. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.
- Вайс**, Йоханес. (2010). *Макс Вебер и критиката на критическата теория*. Прев. Светлана Събева. Критика и хуманизъм 34:85-96
- Вацов**, Димитър. (2017). *Изгубеният “контекст”*. Пирон, бр. 14. URL = <https://piron.culturecenter-su.org/dimitar-vatsov-the-lost-context/>
- Видински**, Васил. (2018). *Постфактум за контекста и излишното*. Пирон, бр. 16. URL http://piron.culturecenter-su.org/wp-content/uploads/2018/06/Vassil-Vidinsky_Post-factum-on-context.pdf
- Видински**, Васил. (2019). *Техника, практика, контекст*. Маркс след марксизмите. съст. Хараламби Паницидис. София: УИ “Св. Климент Охридски”
- Витгенщайн**, Лудвиг. (2003). *Логико-философски трактат*. Прев. Евгени Латинев, Философия на логиката. Ранна аналитична философия. София: УИ “Св. Климент Охридски”
- Гадамер**, Ханс-Георг (1994). *История и херменевтика*. Прев. Христо Тодоров. София: ГАЛ-ИКО
- Гадамер**, Ханс-Георг (2020). *Истина и метод*. Прев. Димитър Денков. София: Изток-Запад
- Денков**, Димитър. (2011). *Що е Просвещение? Текстове, жанрове, контексти около Кантовия “Отговор на въпроса: Що е Просвещение?”*. София: УИ “Св. Климент Охридски

- Деянов**, Деян. Димитър Вацов. (2010). *Върху съдбата на критическата теория в началото на XXI век*. В: Критика и хуманизъм 34:199-217
- Знеполски**, Боян. *Понятието “идеология” и неговите наследници*. В: Социологически проблеми Social. 2007. с. 59-76
- Йотов**, Стилиян. (2010). *Критика на автономията*. Критика и хуманизъм 34, 94-104
- Йотов**, Стилиян. (1990). *Нормативният дефицит на критическата теория на Хоркхаймер (1937)*. Философията между традициите и съвременността, 78-92
- Калхун**, Крейг. (2003). *Критическа социална теория. Култура, история и предизвикателството на различието*. Прев. Константин Янакиев. София: Критика и хуманизъм
- Кант**, Имануел. (1992). *Критика на чистия разум*. Прев. Цеко Торбов. София: Издателство на БАН.
- Кант**, Имануел. (1993). *Критика на практическия разум*. Прев. Цеко Торбов. София: АИ "Проф. Марин Дринов"
- Кант**, Имануел. (1983). *Отговор на въпроса „Що е Просвещение?“*. Философска мисъл, 12.
- Каприев**, Георги. (2018). *Излишното и мъртвото като предмет на (историята на) философията*. Пирон, бр. 16. URL <http://piron.culturecenter-su.org/georgi-kapriev-the-superfluous/>
- Къосев**, Александър. (2017). *Възможна ли е теория на контекста?*. Пирон, бр. 14. URL = <http://piron.culturecenter-su.org/alexander-kiossev-intro/>
- Лукач**, Гьорг. (1988). *Овещняването и съзнанието на пролетариата* (Из “История и класово съзнание”). Прев. Георги Каприев. Социологически проблеми , бр. 3 (1988), 50-68
- Майер**, Ханес (2019). *Баухаус и общество*. Прев. Меги Попова. Литературен вестник, бр. 21 (2019), с. 16
- Маркс**, Карл. (1957). *Към критиката на Хегеловата философия на правото*. Маркс, Енгелс. Съчинения, Том I. София: Издателство на БКП, 213-254.
- Маркс**, Карл. (1959). *Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт*. Маркс, Енгелс. Съчинения, Том VIII. София: Издателство на БКП, 113-212.
- Маркс**, Карл. (1957). *Тезиси за Фойербах*. Маркс, Енгелс. Съчинения, Том III. София: Издателство на БКП
- Маркс**, Карл, Фридрих Енгелс. (1957). *Немска идеология*. Маркс, Енгелс. Съчинения, Том III. София: Издателство на БКП
- Паси**, Исак. (2003). *Избрани произведения. Пети том: Артур Шопенхауер, Сьорен Киркегор, Фридрих Ницше, Томас Ман*. София: Изд. “Захарий Стоянов”, УИ “Св. Климент Охридски.

- Попова**, Мегги (2020). *Познавателната утопия на Адорно срещу мълчанието на Витгенщайн*. PHILOSOPHIA, issue: 25, 201-215
- Попова**, Мегги. (2019). *Баухаус утопията, модерността и възможните критики*. Литературен вестник, бр. 21 (2019), с. 13
- Рикъор**, Пол. *Лекции за идеологията и утопията (Уводна лекция)*. Прев. Боряна Кацарска. В: Критика и хуманизъм: Мит и утопия (1991), 2, 97-81. София.
- Танев**, Дарин. (2013). *Отклонения. Опити върху Жак Дерида*. София: Изток-Запад.
- Танев**, Дарин. (2020). *Контекст, модалност, индексичност*. Критика и хуманизъм, (52), 9-24.
- Хегел**, Георг В. Ф. (2001). *Науката логика. Първа част*. Прев. Генчо Дончев. София: Европа.
- Хегел**, Георг В. Ф. *Кой мисли абстрактно?* Прев. Стилиян Йотов. В: Philosophia 22/2019.
- Хоркхаймер**, Макс и Теодор Адорно. (1999). *Диалектика на просвещението*. Прев. Стилиян Йотов. София: Критика и хуманизъм
- Хусерл**, Едмунд. (2002). *Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология*. София: Критика и хуманизъм.
- Abromeit**, John. (2011). *Max Horkheimer and the foundations of the Frankfurt School*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Adorno**, Theodor. W. (1966). *Negative dialektik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag
- Adorno**, Theodor W. (1967). *Funktionalismus heute*. Ohne Leitbild. Parva Aesthetica, 104-127
- Adorno**, Theodor W. (1973). *The jargon of authenticity*. Trans. Knut Tarnowski and Frederic Will. Evanston: Northwestern UP.
- Adorno**, Theodor. W. (1973). *Die Aktualität der Philosophie*. Gesammelte Schriften/1 Philosophische Frühschriften. Suhrkamp.
- Adorno**, Theodor W. (1978). *Culture and administration*. Telos, 1978(37).
- Adorno**, Theodor W. (1978). *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Berlin: Suhrkamp Verlag
- Adorno**, Theodor W. (1983). *Cultural Criticism and Society*. In: Prisms. Cambridge, MA: MIT Press, 17–34
- Adorno**, Theodor W. (1991). *“The Essay as Form.” Notes to literature (Vol. 1)*. Ed. Rolf Tiedemann and Paul Kottman. Transl. Shierry Weber Nicholson. New York: Columbia University Press
- Adorno**, Theodor W. (1993). *Theory of pseudo-culture (1959)*. Telos, 1993(95), 15-38.

- Adorno**, Theodor W. (1994). *Hegel: three studies*. Transl. Shierry Weber Nicholzen MIT Press.
- Adorno**, Theodor W. (1997). *Jargon der Eigentlichkeit. Zur deutschen Ideologie*. Suhrkamp Verlag
- Adorno**, Theodor. W. (1998). *Marginalia to theory and praxis*. Critical models: Interventions and catchwords, 259-278.
- Adorno**, Theodor. W. (1998). *On Subject and Object*. Critical models: Interventions and catchwords, 245-258.
- Adorno**, Theodor, & **Marcuse**, Herbert. (1999). *Correspondence on the German student movement*. New Left Review, 123-136.
- Adorno**, Theodor. W. (2000). *Problems of moral philosophy*. Ed. Thomas Schröder. Transl. Rodney Livingstone. Polity Press.
- Adorno**, Theodor W. (2003). *Resignation*. Gesammelte Schriften in 20 Bänden: Band 10-2. Kritische Modelle 3. Suhrkamp Verlag, 794-799
- Adorno**, Theodor. W. (2012). *Erziehung nach Auschwitz*. In: Handbuch Bildungs- und Erziehungssoziologie (pp. 125-135). VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- Adorno**, Theodor. W. (2014). *Against epistemology: A metacritique*. Transl. Willis Domingo John Wiley & Sons.
- Adorno**, Theodor. W. (2014). *Lectures on negative dialectics: fragments of a lecture course 1965/1966*. Ed. Rolf Tiedemann. Transl. Rodney Livingstone. Polity Press.
- Adorno**, Theodor.. W. (2017). *An introduction to dialectics*. Ed. Christoph Ziermann. Transl. Nicholas Walker. Polity Press.
- Adorno**, Theodor.. W. (2019). *Ontology and Dialectics*. Ed. Rolf Tiedemann. Transl. Nicholas Walker. Polity Press.
- Althusser**, Louis. (1994). *Ideology and Ideological State Apparatuses*. In: Mapping Ideology. Ed. Slavoj Zizek. New York: Verso
- Althusser**, Louis. (1969). *On Marx*. Transl. Ben Brewster. The Penguin Press
- Antonio**, Robert. J. (1981). *Immanent critique as the core of critical theory: Its origins and developments in Hegel, Marx and contemporary thought*. British Journal of Sociology, 330-345.
- Berendzen**, J. C. (2010). *Suffering and theory: Max Horkheimer's early essays and contemporary moral philosophy*. Philosophy Social Criticism 2010 36: 1019
- Bernstein**, Jay M. (2001). *Adorno: Disenchantment and ethics*. Cambridge University Press.
- Bernstein**, Jay. M. (2004). *Negative dialectic as fate: Adorno and Hegel*. The Cambridge Companion to Adorno. Cambridge University Press.
- Balibar**, Etienne. (2007). *The Philosophy of Marx*. Transl. Chris Turner. New York: Verso.

- Borman, David. A.** (2017). *Materialism in Critical Theory: Marx and the Early Horkheimer*. In *The Palgrave Handbook of Critical Theory* (pp. 207-229). Palgrave Macmillan, New York.
- Braun, Jerome.** (2017). *A Critique of Max Horkheimer's Critique of Instrumental Reason*. *The American Sociologist*, 48(2), 192-207.
- Brecht, Bertolt.** (1973). Vol. 1 of *Arbeitsjournal, 1938–1942*, ed. Werner Hecht. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Buchwalter, Andrew.** (1991). *Hegel, Marx, and the concept of immanent critique*. *Journal of the History of Philosophy*, 29(2), 253-279.
- Buck-Morss, Susan.** (1979). *The Origin of Negative Dialectics. Theodor W. Adorno, Walter Benjamin, and The Frankfurt Institute*. Free Press.
- Dahbour, Omar.** (2017). *Totality, Reason, Dialectics: The Importance of Hegel for Critical Theory from Lukács to Honneth*. In *The Palgrave Handbook of Critical Theory* (pp. 87-108). Palgrave Macmillan, New York.
- Derrida, Jacques.** (2006). *Specters of Marx*. Transl. Peggy Kamuf. London: Routledge
- Dubiel, Helmut** (1985). *Theory and Politics. Studies in the Development of Critical Theory*. Transl. Benjamin Gregg. London: MIT Press
- Engelbrecht, C.** (2014). Max Horkheimer's Concept of "Suffering". <http://independent.academia.edu/christoengelbrecht/papers>, 1-22.
- Finlayson, J. Gordon.** (2009). Morality and critical theory: On the normative problem of Frankfurt School social criticism. *Telos*, 146(7), 41.
- Finlayson, J. Gordon.** (2014). *Hegel, Adorno and the origins of immanent criticism*. *British Journal for the History of Philosophy*, 22(6), 1142-1166.
- Freyenhagen, Fabian.** (2013). *Adorno's practical philosophy: Living less wrongly*. Cambridge University Press.
- Freyenhagen, Fabian.** (2018). *Critical theory and social pathology*. In *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (pp. 410-423). Routledge.
- Gandsha, Samir.** (2004). *Leaving Home: On Adorno and Heidegger*. The Cambridge Companion to Adorno. Cambridge University Press.
- Habermas, Jürgen.** (1993). *Notes on the developmental history of Horkheimer's work*. *Theory, Culture & Society*, 10(2), 61-77.
- Habermas, Jürgen.** (1982). *The entwinement of myth and enlightenment: Re-reading dialectic of enlightenment*. Transl. T. Y. Levin. *New German Critique*, (26), 13-30.
- Habermas, Jürgen.** (1984). *Theory of communicative action, volume one: reason and the rationalization of society*. Trans. by McCarthy, TA Boston, Mass.: Beacon Press
- Harcourt, Bernard E.** (2020). *Critique & Praxis. A Critical Philosophy of Illusions, Values, and Action*. New York: Columbia University Press

- Held**, David (1980). *Introduction to Critical Theory. Horkheimer to Habermas*. Berkeley, CA: University of California Press
- Honneth**, Axel. (2009). *Pathologies of reason. On the Legacy of Critical Theory*. Transl. James Ingram and others. Columbia University Press.
- Horkheimer**, Max. (1978). *Dawn & Decline: Notes 1926-1931 and 1950-1969*. Transl. Michael Shaw. seabury Press.
- Horkheimer**, Max. (1937). *Der neueste Angriff auf die Metaphysik*. Zeitschrift für Sozialforschung, 6(1), 4-53.
- Horkheimer**, Max (2004). *Eclipse of Reason*. London: Continuum
- Horkheimer**, Max. (1933). *Materialismus und Metaphysik*. Zeitschrift für Sozialforschung, 2(1), 1-33.
- Horkheimer**, Max. (1933). *Materialismus und Moral*. Zeitschrift für Sozialforschung, 2(2), 162-197.
- Horkheimer**, Max. (1937). *Traditionelle und kritische Theorie*. Zeitschrift für Sozialforschung, 6(2), 245-294.
- Horkheimer**, Max. (1939). *Die Juden und Europa*. Zeitschrift für Sozialforschung, 8(3), 115-137.
- Horkheimer**, Max. (1939). *The social function of philosophy*. Zeitschrift für Sozialforschung, 8(3), 322-337.
- Horkheimer**, Max. (1941). *The end of reason*. Zeitschrift für Sozialforschung, 9(3), 366-388.
- Horkheimer**, Max. (1941). *Art and mass culture*. Zeitschrift für Sozialforschung, 9(2), 290-304.
- Horkheimer**, Max. (1993). *The Present Situation of Social Philosophy and the Tasks of an Institute for Social Research*. Between Philosophy and Social Science: Selected Early Writings Studies in Contemporary German Social Thought. Ed. Alfred Schmidt. Cambridge: MIT Press
- Horkheimer**, Max. (2013). *Critique of instrumental reason*. Verso Books.
- Jacobs**, Jack. (2015). *The Frankfurt School, Jewish Lives and Antisemitism*. Cambridge: Cambridge University Press
- Jay**, Martin. (1996). *The dialectical imagination*. University of California Press.
- Jay**, Martin. (2016). *Reason after its eclipse: On late critical theory*. University of Wisconsin Press.
- Jay**, Martin. (2018). *Ungrounded: Horkheimer and the Founding of the Frankfurt School 1*. In *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (pp. 137-151). Routledge.
- Kautzer**, Chad. (2017). *Marx's Influence on the Early Frankfurt School*. In *The Palgrave Handbook of Critical Theory* (pp. 43-65). Palgrave Macmillan, New York.

- Kellner**, M. Douglas. (1974). *Jargon of Authenticity*. Telos, 1974(19), 184-192.
- Kellner**, M. Douglas. (1989). *Critical Theory, Marxism and Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Kavoulakos**, Konstantinos. (2017). *Lukács' theory of reification and the tradition of critical theory*. In *The Palgrave handbook of critical theory* (pp. 67-85). Palgrave Macmillan, New York.
- Kracauer**, Siegfried. (2005). *The Mass Ornament. Weimar Essays*. Transl. Thomas Y. Levin. Cambridge MA: Harvard University Press
- Lafont**, Cristina. (2018). *Heidegger and the Frankfurt School*. In *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (pp. 282-294). Routledge.
- Leiter**, Brian. (2015). *Why Marxism still does not need normative theory*. *Analyse & Kritik*, 37(1-2), 23-50.
- Lukács**, Georg. (1972). *History and class consciousness: Studies in Marxist dialectics*. mit Press.
- Mannheim**, Karl. (1954). *Ideology and Utopia*. Transl. Louis Wirth and Edward Shils. London: Routledge
- Menke**, Christoph. (2004). *Genealogy and Critique: Two Forms of Ethical Questioning of Morality*. In: *The Cambridge Companion to Adorno*. Ed. Tom Huhn. Cambridge University Press
- Miller**, Jared. A. (2009). *Phenomenology's negative dialectic: Adorno's critique of Husserl's epistemological foundationalism*. In *The Philosophical Forum* (Vol. 40, No. 1, pp. 99-125). Malden, USA: Blackwell Publishing Inc.
- Owen**, David. (2018). *Nietzsche and the Frankfurt School*. In *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (pp. 251-265). Routledge.
- O'Connor**, Brian. (1999). *The concept of mediation in Hegel and Adorno*. *Hegel Bulletin*, 20(1-2), 84-96.
- O'Connor**, Brian. (2004). *Adorno's negative dialectic. Philosophy and the Possibility of Critical Rationality*. London: The MIT Press.
- Rebentisch**, J., & Trautmann, F. (2018). *The Idea of the Culture Industry*. In *The Routledge Companion to the Frankfurt School* (pp. 19-31). Routledge.
- Ricoeur**, Paul. (1988). *Lectures on Ideology and Utopia*. Ed. by George H. Taylor. New York: Columbia University Press
- Rose**, Gillian. (1978). *The Melancholy Science. An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. London: Macmillan Press.
- Roberts**, Julian. (2004). *The dialectic of enlightenment*. In: *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Ed. Fred Rush. Cambridge University Press.
- Schmidt**, James. (2007). *The "Eclipse of Reason" and the End of the Frankfurt School in America*. *New German Critique*, (100), 47-76.

- Schnädelbach**, Herbert. (1985). *Max Horkheimer and the moral philosophy of German idealism*. *Telos*, 1985(66), 81-101.
- Schweppenhäuser**, Gerhard (2009). *Theodor W. Adorno: An Introduction*. Transl. James Rolleston. Durham: Duke University Press
- Shaw**, Brian. J. (1985). *Reason, nostalgia, and eschatology in the critical theory of Max Horkheimer*. *The Journal of Politics*, 47(1), 160-181.
- Smulewicz-Zucker**, G. (2017). *The Frankfurt School and the Critique of Instrumental Reason*. In *The Palgrave Handbook of Critical Theory* (pp. 185-206). Palgrave Macmillan, New York.
- Snow**, Benjamin. (1977). *Introduction to Adorno's "The Actuality of Philosophy"*. *Telos*, 1977(31), 113-119.
- Stahl**, Gerry. (1975). *The jargon of authenticity: An introduction to a Marxist critique of Heidegger*. *boundary 2*, Winter, 1975, Vol. 3, No. 2 (Winter, 1975), pp. 489-498
- Stahl**, Titus, (2013). *What is Immanent Critique?* Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2357957> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2357957>
- Thompson**, Michael. J. (2017). *Introduction: What is critical theory?*. In *The Palgrave handbook of critical theory* (pp. 1-14). Palgrave Macmillan, New York.
- Valone**, James. J. (1988). *Against epistemology: A constructive look at Adorno's deconstruction*. *Human Studies*, Vol. 11, No. 1 (1988), pp. 87-97
- Weitz**, Eric D. (2009). *Weimar Germany. Promise and Tragedy*. Princeton: Princeton University Press
- White**, Stephen K. (1983). *The Normative Basis of Critical Theory*. *Polity*, 16(1), 150-164.
- Whitebook**, Joel. (2004). *The marriage of Marx and Freud: Critical Theory and psychoanalysis*. In: *The Cambridge Companion to Critical Theory*. Ed. Fred Rush. Cambridge University Press.
- Wiggershaus**, Rolf. (1995). *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. *Studies in Contemporary German Social Thought*. Transl. Michael Robertson. Cambridge: MIT Press
- Wolff**, Enst. (2006). *From phenomenology to critical theory: The genesis of Adorno's critical theory from his reading of Husserl*. *Philosophy & social criticism*, 32(5), 555-572.

Публикации по темата на дисертационния труд

Попова, Меги. (2022). *История и употреби на иманентната критика в традицията на критическата теория*. PHILOSOPHIA, бр. 29.

Попова, Меги. (2021). *Ранната критическа теория на Хоркхаймер: социален контекст на знанието*. Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”, Том 5, 2020. София: УИ “Св. Климент Охридски”.

Попова, Меги. (2021). *Контекст и влияния на критическата теория на Макс Хоркхаймер и Теодор В. Адорно*. Философски алтернативи, бр. 6/2021.

Попова, Меги. (2021). *Критиката към прогресизма в „Диалектика на Просвещението“ и негативната роля на критическата теория*. ПИРОН, бр. 21.

Попова, Меги. (2021). *Морални основания на критическата теория: ранната критическа теория на Макс Хоркхаймер*. Етически изследвания, бр. 6/2021.

Попова, Меги. (2020). *Познавателната утопия на Адорно срещу мълчанието на Витгенщайн*. PHILOSOPHIA, бр. 25.

Попова, Меги. (2019). *Критическият подход на Маркс към проблема за легитимацията на знанието*. В: Маркс след марксизмите. София: Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.

Попова, Меги. (2019). *Отношението между идеология и утопия: утопията за изход от идеологията и нейното бъдеще (Карл Маркс, Карл Манхайм, Пол Рикьор)*. ПИРОН, бр. 18.